

Володимир Устименко

Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.)

У статті досліджуються етнічні протиріччя і конфлікти в Україні періоду Української революції 1917–1921 рр. Природа, зміст та динаміка цих явищ були зумовлені спадщиною російської імперської політики, специфікою розвитку етнодемографічної та етносоціальної структури українського суспільства, особливостями економіки, політики, культури, активізацією етнічних спільнот у демонструванні та обстоюванні своїх інтересів у процесі Української революції.

According to this article, the contradictions and conflicts are investigated in Ukraine within the period of Ukrainian revolution 1917–1921. Nature, content and dynamics of these occurrences were established by the Russian imperial policy's inheritance, by specific of development ethnodemographical and ethnosocial structure of Ukrainian society, by the features of economy, policy, culture, by the activation of ethnic associations in demonstration and defending of their interests during the Ukrainian revolution process.

Проблема співіснування різних народів, зокрема тих, яким випало жити поруч один з одним, була й залишається чи не найпекучішою у світовій історії кількох останніх століть. Польські дослідники Збігнев Рудніцький і Гжегош Бабінський констатують, що етнічні проблеми з їхніми різноманітними наслідками впродовж століть не лише «... збурювали мир у всьому світі.., виступали безпосередньою та опосередкованою причиною локальних і загальних воєн», але й надалі залишаються визначним чинником значної частини міжетнічних конфліктів у сучасному світі. Сукупно, на нашу думку, все сказане вище дає досить інформації для того, щоб усвідомити значущість і масштабність порушеної проблеми, а також аби вкотре вже

переконатися у незмінній, нажаль, актуальності відомої сентенції «залізного канцлера», Отто фон Бісмарка, що народи-сусіди рідко бувають добрими приятелями.

Національні (міжетнічні) конфлікти належать до найбільш заплутаних і складно розв'язуваних. Як показує історія, у більшості поліетнічних країн міжнаціональні, міжетнічні зіткнення за своїми масштабами, тривалістю, та інтенсивністю значно перевершують інші типи соціальних конфліктів, а деякі з них вважаються недозволеними і дотепер.

Поняття «міжетнічний конфлікт» охоплює велике коло різних ситуацій, тому конфлікт у чистому вигляді, який з'явився лише внаслідок ворожості, зустрічається вкрай рідко. Найчастіше подібний конфлікт зароджується на економічній, соціально-економічній або іншій якійсь основі. На певному етапі він може набути національного відтінку і надалі визначати весь хід протікання конфлікту. Різниця причин зародження національних конфліктів не впливає на їх одну загальну природу. Базовими причинами всіх конфліктів виступають порушення прав якої-небудь нації або етнічної групи, порушення рівноправності в міжнаціональних відносинах.

Традиції уважного ставлення до прав національних меншин в Україні мають глибоке коріння, починаючи від доби УНР. III Універсал Української Центральної Ради проголошував поряд з іншими правами і свободами, можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. В IV Універсалі проголошувалось: «... в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня»¹.

Найчисленнішою національною меншиною в Україні були росіяни. Проте в етнополітичних стосунках того періоду (та й не тільки того) вони виокремлювалися не стільки своєю чисельністю, скільки особливостями суспільно-політичного статусу, що мали свою історичну обумовленість.

Становище російської національної меншини в Україні вирізнялося вже самим фактом кількасотрічного перебування

України в складі Російської імперії. Багатовікова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в «єдиній і неподільній», розглядати «Малоросію» як складову частину імперії, визнаючи щонайбільше її певні етнографічні особливості. Звідси — претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема, в сфері мови і культури, які свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції. Тоді як наука, освіта, міська культура тощо і надалі залишалися російськомовними.

Формуванню в середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вищості сприяла і політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силове насадження «єдино можливої» в «єдиній Росії» російської культури.

Тож закономірно, що українська державність сприймалася російським загалом в Україні як незаконні і небезпечні утиски. Таке імперське бачення себе як панівної нації практично унеможливило самоідентифікацію росіян в Україні як національної меншини і, відповідно, ідея національно-персональної автономії не викликала у них особливого інтересу як інституція, придатна лише для малих або підлеглих народів.

Після Лютневої революції і початку фактичного розпаду Російської імперії виникла принципово нова етнополітична ситуація. Революційні процеси творення нових держав, у яких найбільшими етнічними групами стали представники титульних націй, перетворили росіян, в тому числі і в Україні, в національну меншину. Щодо України, то суть її полягала не тільки у зміні статусних характеристик найбільших етнічних груп України — українців та росіян — а і характером політичної боротьби, що розгорнулась на початку 1917 р. Така зміна соціального статусу була болюче сприйнята росіянами. І, хоч на той час в юридичному, політичному і навіть в деякій мірі культурному дискурсах поняття «меншина» вживалось виключно в кількісному, а не в якісному значенні, така ситуація викликала

спротив як в середовищі росіян України, так і з боку російських і проросійських політичних сил.

Зміна статусу росіян України, викликана реалізацією Центральною Радою політичної програми вирішення національного питання в країні, об'єктивно стала причиною політизації російської етнічності 1917 року.

Цей факт, а також те, що значна частина населення — як українців, так і представників інших етнічних груп — була в значній мірі зрусифікованою, став причиною досить активної експлуатації «російської карти» в тогочасному політичному житті України.

Що ж стосується росіян як представників національної меншини — то особливість полягала в тому, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б проживала на Україні окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо як німці, євреї, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося із зрусифікованих українців і більшого проценту росіян.

Значна кількість мігрантів із російських губерній звикла до думки розглядати українські землі як власну територію. Тому переселення російських робітників і селян в Україну часто розглядалося не тільки як колонізація, а й як повернення до рідної землі. Це опосередковано підтверджувалося й стилем складання документів російськими урядовцями про стан справ в Україні: у значній їх частині українці («малороси») не виділяються як самостійна етнічна група. Автори багатьох документів розрізняють настрої і прагнення лише росіян, поляків та євреїв.

Приплив великої кількості російських робітників в Україну суттєво змінив ситуацію у великих промислових центрах, де російська мова поступово перетворювалася на основну мову для спілкування. У сільській місцевості вплив переселенців як знаряддя русифікації був менш помітним. Державна підтримка забезпечувала порівняно високі темпи колонізації росіянами українських земель.

З іншого ж боку, за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та громадських організацій. Певна частина їх представників як членів загальноросійських політичних партій та організацій була представлена в Центральній Раді. «Це були елементи, які зжилися з російською культурою, — писав Д. Дорошенко, — виховувалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління»². Тому, цілком зрозуміло, що вони обережно, іноді упереджено і вороже ставилися до проблем національно-державного будівництва, проблем національних меншин.

М. Грушевський вважав за необхідне «...гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісно у стосунках з росіянами. ... Тут, як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою» — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити. «З великим тактом, терпінням, не вносячи непотрібного роздражнення, не обгостриючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважливо й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови, як мови державної»³.

Окремо слід зупинитися на діяльності російських націоналістичних організаціях. Найпотужнішу інтервенцію на українські землі на початку ХХ ст. здійснили праві консервативні російські сили, які ставили собі за мету охорону самодержавства та експансію російського націоналізму. Вони користувались підтримкою уряду, міністр внутрішніх справ Росії (1902–1904 рр.) В. Плеве, поборник політики русифікації російських окраїн, був одним з ініціаторів розгортання російського чорносотеного руху. Організаційним центром чорносотенства ще в період революції 1905–1907 рр. став «Союз русского народа», створений у листопаді 1905 р. Його ідеологія будувалась на тезах про єдність і неподільність Російської імперії, єднання царя і на-

роду, на запереченні національних автономій та відвертому антисемітизмі. Великі організації союзу виникли в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові. В Україні «Союз русского народа» об'єднав у своїх лавах 190 тисяч членів, що складало майже половину його складу. Поряд з союзом в Україні утворились і діяли різноманітні російські монархічні і водночас націоналістичні організації, серед завдань яких обов'язковою була присутня боротьба з українським рухом, їхнім друкованим органом стала газета «Киевлянин», яку редагував Д. Піхно. До таких організацій належали «Партия правого порядка», «Русское братство», «Русская монархическая партия», «Киевское русское собрание». Всі вони мали ідеологію, аналогічну «Союзу русского народа», а тому через якийсь час опинились у його лавах.

Революція 1917 р. значно змінила політичну карту не тільки Російської імперії, а і України. Започатковані ще зразу ж після революції 1905–1907 рр., напередодні 1917 року починають активну діяльність в Україні «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела», «Всероссийский национальный союз».

З утвердженням нової влади в політичному житті України, з посиленням її проросійського внутрішньополітичного курсу, у Києві починають активізувати свою діяльність російські націоналістичні організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь», «Руссий народный союз имени Михаила Архангела».

Одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. Тут активно працював клуб російських націоналістів. Статут клубу був ідейно близький до програми Всеросійського національного союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей «русского национального самосознания», об'єднання людей, які стоять на платформі «національно русской государственности». В статуті було задекларовано кілька основних принципів: «русскому народу» як творцю держави надавалось державне право по відношенню до інших народів. Росія могла бути лише унітарною країною без жодних автономій, а Південно-Західний край

(тобто Україна) визнавався споконвічно російським. В статуті також проголошувалась єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише «южнорусская ветвь единого русского народа». Український рух водночас визнавався не тільки безпідставним, але і небезпечним⁴.

Половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери). Значну частину членів складали домовласники. Аналогічні київському клуби виникли в Подільській та Харківській губерніях. Загалом в Україні на той час нараховувалося біля сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій.

Спільним для них було, по-перше — бажання зберегти Російську імперію в існуючих на той час кордонах; по-друге — об'єднати всіх росіян, які проживають на окраїнах імперії. Методи досягнення цих цілей були від найрадикальніших («Союз русского народа») до більш виважених (товариство «Русь»).

За територіальною ознакою всі російські націоналістичні організації поділялись на регіональні та загальноросійські. До першої групи належали організації суто українські, керівні органи яких знаходилися на території України. Особливо широко був представлений в Україні «Союз русского народа». Його осередки були організовані у Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Ніжині, Олександрівську, Павлограді, Одесі, Катеринославі, Житомирі.

Досить неоднорідною була соціальна база цих організацій. До їх складу входили представники великої та дрібної буржуазії, дворянства, духівництва, військових, інтелігенції. Чимало було серед монархічних організацій робітників і селян. Найчастіше робітники вступали до організації «Союз российский рабочих». Це була дуже відома організація, яка мала свої відділи в багатьох містах України. Тільки у Києві вона нараховувала близько трьох тисяч робітників. У Слов'янську — біля двох тисяч.

Слід підкреслити, що первопричиною вступу до російських націоналістичних організацій була не політична чи національна позиція їх членів, а суто соціально-економічна. Кожна з перера-

хованих верств населення, вступаючи до подібних організацій, намагалась, таким чином захистити свої права. Дворянство хотіло повернути втрачені привілеї, буржуазія прагнула розширити свої політичні права, розраховуючи також і на інші економічні поступки з боку держави і, нарешті, робітники, в умовах існуючого безробіття, вимагали постійну роботу і стабільну заробітну плату.

Таким чином, можна констатувати, що у 1917 р. петроградська влада намагалась зберегти і відновити свої позиції за рахунок використання національного фактору, перетворення Росії з багатонаціональної імперії в державу росіян (руських). З цією метою до активної діяльності були покликані праві та націоналістичні сили, яким відводилась особлива роль в регіонах із змішаним складом населення, в тому числі і в Україні.

Ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою поновлення заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти, активним нав'язуванням ідей про триєдиність великоруської нації та відвертою, відкритою боротьбою з українським рухом через звинувачення його в сепаратизмі.

Така прихильність до ідей російського націоналізму з боку російської етнічної групи, зрусіфікованої частини населення, а також частини українців була не випадковою. Український національний рух в цей час знаходився у полоні соціалістичних ідей. Разом з вимогами автономії для України, надання рівних прав і можливостей представникам національних меншин, українські національні партії у своїх програмах ставили питання і про розподіл землі, скасування приватної власності, націоналізацію промисловості тощо. Ці заходи намагалися здійснити в найкоротший строк, не виключаючи і застосування сили. Такий радикалізм, підтриманий російськими політичними партіями, відштовхував певні верстви населення особливо росіян від українського національного руху.

Особливо загострилась конфліктна ситуація в період Директорії. Статус російської мови кардинально змінився. Уряд відмінив закон про обов'язкове знання російської мови при вступі

до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української. Це ж стосувалося і приватних навчальних закладів, в них також російська мова замінялася на українську⁵.

Дотримуючись курсу на форсовану дерусифікацію освіти, урядові структури, насамперед міністерство народної освіти, вдавалися і до «силових методів», таких, як обумовлення державної підтримки шкіл, відкритих на місцеві і громадські кошти, переходом в них на україномовне викладання всіх предметів. Невиконання цієї умови школою загрожувало їй позбавленням утримання або субсидії від держави⁶. Ще один приклад — розпорядження міністерства губернським комісарам по народній освіті вжити рішучих заходів, щоб до складу педагогічних рад шкіл не потрапляли «ворожі до української національної ідеї елементи»⁷.

Зрозуміло, що така спрямованість освітньої політики уряду Директорії сприймалася росіянами як утиск російської мови і культури, а заходи Міністерства народної освіти на місцях повсюдно зустрічали пасивний бойкот або навіть відвертий опір. Втім, не можна не визнати, що намагання витіснити з вжитку російську мову підштовхнуло українську владу до вкрай радикальних заходів, таких, як звільнення високопрофесійних урядовців міністерств, які не володіли українською мовою. Хрестоматійним став приклад щодо розпорядження С. Петлюри, виданого після вступу Директорії до Києва, замінити в короткий строк (під загрозою кари) всі неукраїнські написи на столичних вивісках на українські. Тому такі заходи не додавали Директорії симпатії з боку національних меншин і особливо російської. За свідченням В. Винниченка: «В Києві неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська... її ненавиділи за те,...що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство»⁸.

Ще одним фактором, що аж ніяк не сприяв найкращим взаємостосункам між українцями і деякими національними групами, була діяльність націоналістичних організацій, таких, як «Братство українських самостійників». Створене ще до революції, «Братство» негласно контролювало ряд організацій, мало ле-

гальне видавництво «Вернигора», яке під час революції видавало значну кількість націоналістичної літератури. Особливе обурення в середовищі іноетнічного населення України викликав «Катехизм українця» (тираж близько 200 тис. примірників), який пропонував «справжнім» українцям наступні моральні постулати та настанови до дії: «Усі люди твої брати, але москалі, ляхи та жиди — це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів!»⁹. Подібні заяви давали привід представникам національних меншин звинувачувати в націоналізмі і ксенофобії українців взагалі. Тож не дивно, що і росіяни, і євреї боялися українського націоналізму. Оголошуючи всіх росіян, євреїв і поляків ворогами українського народу, націонал-самостійники давали привід тим же росіянам і євреям вважати всіх українців націоналістами в гіршому розумінні цього поняття.

Єврейський суспільний рух був невід'ємно пов'язаний з політичним і являв собою дуже потужний і багатогранний механізм, який мав різні прояви. В його основі лежав сіонізм, представлений цілою низкою організацій, що виникли в Росії після Лютневої революції. Значна частина єврейського населення на початку ХХ століття була позбавлена громадянських прав. Тому така ситуація сприяла згуртуванню їх у громадські організації та політичні партії за національною ознакою.

Найбільша єврейська народність, найчисельніша в Україні серед нацменшинних груп, була найсильніше обмежена в правах. Зазначимо — основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни. Національна політика російського самодержавства, з часів правління Миколи I і до кінця правління Миколи II, практично залишалася незмінною: русифікація місцевого населення «національних окраїн», повсюдне введення російської мови, верховенство православ'я над всіма іншими конфесіями.

Головним обмеженням єврейського народу була заборона свободи їх пересування. Це обмеження, яке звичайно стосувалося лише злочинців, застосовувалося чинним законодавством для більш ніж 5-мільйонної нації (в кордонах Росії). Євреям дозволялося жити, крім губерній Царства Польського, в губерніях Бессарабській, Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Катеринославській, Київській (крім Києва), Ковельській, Мінській, Могильовській, Подільській, Полтавській, Таврійській (крім Севастополя та Ялти), Херсонській, Чернігівській, які становили саме «смугу осілости»¹⁰. Найсильніше «смуга осілости» позначилася в Україні, адже з 15 губерній, які її складали — 9 були українськими. На наш погляд, «смуга осілости» у тому вигляді, в якому вона існувала на початок ХХ ст., мала вигляд особливого гетто для євреїв, які були скупчені в містах та містечках.

Згодом до міркувань релігійних стосовно «смуги осілости» і взагалі єврейського питання приєднався мотив економічний — «експлуатація» євреями корінного населення, а з початку ХХ ст. — мотив політичний: активна участь євреїв у революційному русі.

Єврейське населення, окрім обмеження у території поселення, ще й у інших сферах життя користувалось, як уже зазначалось, «особливими правилами», яких було дуже багато, вони вміщені майже в кожному томі «Свода Законів Російської Імперії». Ці правила постійно змінювались залежно від того чи іншого політичного курсу, особистого ставлення імператора.

Безперервна хвиля погромів в кінці 1917 початку 1918 рр., проти яких уряд не вживав ніяких активних заходів, сприяли зародженню в єврейських масах нестримно зростаючого почуття сумніву, тривоги, розчарування і недовіри, що межували з ворожістю до цієї влади. М. Зільберфарб згадував, що під час і після проголошення самостійності, спостерігалось значне загострення взаємовідносин між українськими і неукраїнськими партіями. Однак це загострення не переросло у відкритий українсько-єврейський антагонізм. Після оприлюднення IV Уні-

версалу багато єврейських громад і політичних груп виступили з лояльними щодо незалежної України заявами.

Саме безсилля української влади і недостатність урядових заходів у боротьбі з погромами сприяли усвідомленню необхідності озброєної самооборони. На першій конференції Союзу євреїв-воїнів у Києві 10–13 жовтня 1917 року доповідач по питанню боротьби з погромами вимагав організації єврейської самооборони у найширших масштабах. Це питання було поставлене перед Малою радою.

На засіданні останньої у своїй доповіді С. Петлюра висловив принципову згоду, але вона викликала низку сумнівів у представників єврейських соціалістичних партій. Зважаючи на таку опозицію Рада і Генеральний секретаріат у військових справах утримались від будь-яких конкретних дій. У Центральній Раді при єврейському міністерстві ті ж партії засудили ідею озброєної самооборони і проголосували за резолюцію, котра проголошувала, що формування особливих єврейських частин шкідливе як з політичної точки зору, так і в інтересах фронту.

Згідно Брестського мирного договору німецькі війська вирушили на Київ. Разом з ними повертались і українські війська під командуванням С. Петлюри. Єврейські соціалістичні фракції в Київській міській думі сформували делегацію до С. Петлюри з метою обговорити питання про недопущення можливих насильств при вступі війська до Києва. Делегати мали відомості також про те, що наявність в українській армії певної кількості євреїв-командирів може бути використана для провокування у військових частинах антисемітських настроїв.

Член делегації М. Рафес згадував, що після перемовин С. Петлюра сказав, що не зможе нічого гарантувати. Настрої солдат йому були відомі, але він вбачав в них жагу до помсти, а не антисемітизм. Проте Петлюра на прохання делегатів погодився вступити до Києва не через Поділ, заселений переважно єврейським населенням, а через Куренівку. Однак запобігти насильствам не вдалось. Чимало євреїв було побито, пограбовано, розстріляно¹¹.

Міський голова Є. Рябцов звернувся до Голови вільного козацтва Києва отамана Данченка: «Прошу Вас, во имя будущего УНР, остановите казни без суда, самочинные аресты неповинных граждан... Остановите преследование казаками евреев, преследуемых только потому, что в среде большевиков были евреи. Евреи были и есть и в числе борющихся против большевиков, как есть украинцы среди большевиков. Прошу Вас, прекратите кровавое мщение»¹².

Керівники Київської єврейської общини Н. Сиркін, доктор Гарбер і М. Левітан у зв'язку з цими подіями звернулись до євреїв міста, запевняючи їх, що український уряд не має відношення до антисемітських акцій і засуджує їх. Н. Сиркін запропонував створити єврейські військові формування, які б узяли на себе охорону життя і майна беззахисних жителів містечок, які нерідко ставали жертвами солдат-дезертирів з фронту. Ця пропозиція відразу ж була підтримана С. Петлюрою. Однак фракції єврейських соціалістичних партій у Центральній Раді виступили проти такого плану і він не був здійснений. Вірогідно, що у соціалістів, які мали вирішальний вплив у Міністерстві єврейських справ, були підстави очікувати негативних наслідків від зіткнень єврейських та українських груп. Подібні сутички могли покласти початок подіям значно трагічнішим ніж напади на окремі містечка.

У березні 1918 р. єврейське населення містечок Гребінки та Ромодан громили бойовики переодягнуті у форму української армії. Крім того, за наказом місцевої влади Корсуня, євреї міста мусили платити контрибуцію. Про ці та інші антиєврейські акції говорив на засіданні Малої ради 16 квітня М. Шац-Анін. Він розповів про байдужість губернських комісарів та інших посадових осіб до яких звертались люди, потерпілі від погромів. В одному з міст комісар, до якого звернулись потерпілі, зустрів їх лайкою і антисемітськими обвинуваченнями. Представник ОЄСРП в Центральній Раді закликав вжити заходи для припинення потурання погромникам на місцях і запитував, чи може уряд зробити хоч що-небудь для покращання ситуації.

Проти погромів рішуче виступила газета лівих українських есерів «Боротьба». В одній з її статей зазначалось, що подекуди «тверду владу» розуміють лише як можливість «бити і різати». І цю владу перш за все відчули на собі «єврейські спини» «Не дивно, — продовжувала газета, — що органи тих єврейських партій і кіл, які завжди йшли за нами рука об руку, починають озиратись на нас з недовірою. Так далі продовжуватись не може. Ті, від кого це залежить, повинні негайно, не відкладаючи припинити «полювання», що почалось у провінції на єврейське населення»¹³.

В цей час голова уряду УНР В. Голубович прийняв депутацію представників усіх фракцій Київської єврейської общини, яка передала йому доповідну записку про антиєврейські акції, що відбулись за останній час у місті. Голубович запевнив депутацію, що ці насильства були наслідком відсутності налагодженої роботи державного апарату, а відтепер подібних випадків не повинно бути і запевнив присутніх, що владою буде вжито всіх заходів для арешту винних у насильствах.

Політична нестабільність, розгул бандитизму і анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади — все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. «Бажаючи здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, — зазначалось в зверненні уряду УНР до єврейського населення у серпні 1919 р., — більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів»¹⁴.

Це було найболючішою і найтрагічнішою проблемою того часу. Проблема антисемітизму, що почасти виливалася в масові погроми проти єврейської людності, стала актуальним питанням в діяльності Директорії. Погроми коштували єврейському населенню величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди українській державності, оскільки використовувались усіма опонентами з метою її дискредитації.

Загострення соціально-економічних, політичних, національних протиріч в період української революції відбилося на єврейській національній меншині як ні на якій іншій. Окремі випадки погромів мали місце і в 1917–1918 рр., але саме з початку 1919 р., в зв'язку із загальним погіршенням соціально-політичної ситуації в Україні, поразками і деморалізацією військ УНР, що призвело до загострення антиєврейських настроїв серед частини українського селянства, погромні події набрали найбільшої масовості.

До міністерства єврейських справ звертались делегації з Бердичева, Житомира, Овруча та багатьох інших міст України у зв'язку з погромами проти євреїв. Було надіслане телеграфне розпорядження від імені військового, внутрішніх справ та єврейського міністерств до міст, де були погроми, про дії щодо захисту єврейського населення. Уряд асигнував мільйон карбованців для потерпілих Бердичева та два мільйони для Житомира. З ініціативи міністерства єврейських справ були підготовлені проекти постанов щодо виділення потерпілим ще 5 мільйонів карбованців, створення центрального комітету допомоги потерпілим та слідчої комісії в складі представників військового, судового та єврейського міністерств.

Причини погромів від самого їх початку і до нинішнього часу залишаються предметом дослідження вчених як в Україні, так і за її межами. Підсумовуючи досвід вивчення цієї проблеми українськими і зарубіжними вченими, зокрема, єврейськими науковими і політичними діячами, серед яких — А. Марголін, С. Гольдельман, І. Чериковер, О. Брик, Л. Шапіро, професор Адамс та інші, та спираючись на документальні свідчення, сучасні історики Т. Гунчак, В. Сергійчук наводять такі головні причини єврейських погромів в Україні під час революції і громадянської війни. Антисемітизм завжди являв собою характерну рису внутрішньої політики царської Росії і створював сприятливий ґрунт для погромних дій. Зміна політичної ситуації під час революції загострила протиріччя між селом і містом. «В ході боротьби за незалежність, — вказує Т. Гунчак, — особливо починаючи з осені 1918 р., українці, яких підтримувало в

основному село, пересвідчилися в тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи. Тому коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробувало взяти реванш, воно легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід — єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом»¹⁵. На підтвердження останньої думки Т. Гунчак наводить висновок дослідника історії революційних подій в Україні професора Адамса: «Самі міські євреї-комуністи роздмухували звіриний антисемітизм, який жеврів на селі і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ кривоносого комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вирок, винесені ЧК».¹⁶ За таких умов криваві розправи над євреями стали синонімом боротьби з більшовиками.

Аналогічної думки притримується В. Сергійчук, відзначаючи також, що «однією з причин погромництва з боку українців було й несприйняття значною частиною єврейства ідеї українського державотворення», недовіра до української справи поряд з активною участю в органах більшовицької влади¹⁷.

Антисемітизм пояснювався передусім прихильністю єврейства до більшовизму. Точка зору, що більшовицький рух є єврейським була поширена серед селянства та повстанців. Коли у 1919 р. радянська влада почала насаджувати в Україні в селах комуни, то українці піднялись на збройну боротьбу і об'єднали два лозунги: «Проти комуністів, проти жидів»¹⁸.

На думку дослідників, вину за погроми, які здійснювала стихійна селянська маса на чолі з діючими на власний розсуд отаманами в період Директорії, в жодному разі не можна покласти на уряд УНР. Вже після перших погромів в Бердичеві і Житомирі у січні 1919 р. уряд різко засудив їх і виділив кошти на допомогу потерпілим. З весни 1919 р., коли стало очевид-

ним, що хвиля погромів неухильно зростає, уряд активізував заходи для захисту єврейського населення. Одним з перших таких заходів стала прокламація від 12 квітня 1919 р., в якій проголошувався намір уряду боротися з погромами. Урядові документи відповідного характеру з'являлися і пізніше. Більш суттєвим кроком став закон від 27 травня 1919 р. про утворення Особливої слідчої комісії, метою якої було розслідування випадків погромів і антисемітської агітації, виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності. Комісії були надані найширші повноваження¹⁹.

Директорія та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим жахливим явищем. Це питання багато разів обговорювалося на їх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про протиеврейську агітацію, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою в місті та припинення погромної агітації. В постанові зазначалося: «1) Звернути через відповідну військову владу увагу командуючого Північною групою військ на необхідність забезпечення цілковитого спокою населення і припинення антиєврейської агітації серед козаків для чого призначити спеціальний догляд в місцях їх скупчення. 2) Доручити отаманові Богацькому справу забезпечення спокою в м. Рівному для чого залишити тут жандармерію. 3) Просити військового міністра і міністра внутрішніх справ перед виїздом уряду з міста зробити самі рішучі розпорядження підлеглим їм установам про необхідність вжити всіх найрішучих заходів для забезпечення спокою в м. Рівному і припинення всякої погромної агітації»²⁰.

8 травня уряд обговорив і схвалив законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів. Тоді ж була заслухана доповідь про події в Дубному в лютому–березні 1919 р. і прийнято рішення передати її на розгляд названої вище комісії. «Законопроект принципово ухвалити, — зазначалось в постанові, — і передати в

фінансову комісію для висновку і юридичну, в складі міністра юстиції і єврейських справ, для остаточного зредагування. Комісіям запропонувати на чергове засідання подати до Ради Міністрів як самий законопроект так і фінансовий висновок²¹. 10 травня законопроект про утворення Особливої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів був остаточно ухвалений урядом з внесеними до нього поправками²².

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам'янець і Проскуріві, та про злочинну антиєврейську агітацію, Рада Народних Міністрів зобов'язала «відповідні державні органи вжити рішучих заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і нормального життя для всього населення, винні у здійсненні погромної агітації і погромів повинні були притягуватись до суворої кари за законами військового часу»²³.

16 червня 1919 р. уряд знову розглянув питання про погроми в деяких містах Поділля і ухвалив слідуюче рішення: «1) Прохати міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину. 2) Звернути увагу комендатури на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабіжництвом і т.і. 3) Повідомити державного інспектора Дієвої армії про необхідність з боку державного інспекторіату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в Дієвій армії. 4) Доручити міністрові юстиції переглянути закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів і проект необхідних змін в цих законах, внести якнайскорше на розгляд Кабінету Народних Міністрів. 5) Доручити міністрові преси й інформації по згоді з міністрами: внутрішніх справ розробити план боротьби з погромною агітацією як словесно, так і в пресі і негайно перевести цей план в життя....7) Вищезначені постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах»²⁴.

Продовження погромів викликало появу ряду інших урядових документів, таких як постанова Ради Міністрів УНР від 18 серп-

ня 1919 р., телеграма С. Петлюри, розіслана по військових частинах на початку липня 1919 р., його ж відозва до українського війська та наказ головного командування військ УНР, видані у серпні.

Головний отаман С. Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багато погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, вчинений 15 лютого 1919 р. в Проскуріві отаманом Семесенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари. Такого ж покарання зазнали старшина Міщук і декілька козаків за участь у погромі у Райгороді. На початку липня 1919 р. С. Петлюра звернувся з телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, в якій закликав їх до боротьби з антиєврейською агітацією і погромами²⁵.

Спрямована на запобігання погромам тактика уряду полягала в унеможливленні в подальшому українсько-єврейських протиріч. З одного боку, проголошувалося, що євреї співчують українській державності і навіть борються за неї, що серед євреїв панують антибільшовицькі настрої — отже, національно свідомі українці не мають підстав ворогувати з ними. Відповідно, в Україні немає погромів, які здійснювалися б українцями на ґрунті національно-політичної ворожнечі; винуватці погромів — російські чорносотенці і більшовики, вороги української держави, які перекладають вину на уряд УНР. В той же час визнавалося, що окремі несвідомі групи українців причетні до погромів. Тож численні накази і постанови постійно закликали протистояти антисемітській агітації і насильницьким діям, спрямованим проти єврейського населення.

На глибоке переконання В. Винниченка, головним винуватцем погромів була отаманщина, саме її природа, тобто характер режиму влади з безконтрольністю і самодержавністю влади

цивільної, особливо військової, при тому що в Україні вся влада і політика в провінціях була в руках військових комендантів або отаманів, нікому фактично не підконтрольних і безвідповідальних.

Але уряд був не в змозі суттєво протистояти погромам. Становище Директорії, як визначає Т. Гунчак, було безнадійним. Крім подолання внутрішніх заворушень, вона мусила воювати проти трьох армій, що атакували її з різних боків, і кожна з цих армій була чисельнішою та краще озброєною, ніж військо С. Петлюри. Через постійні зміни воєнної обстановки уряд часто, пересувався, інколи навіть збирався на засідання у залізничних вагонах. Його влада сягала не далі кількох кілометрів від штаб-квартири війська, на решті ж території керівництво лише номінально перебувало в руках уряду»²⁶. В умовах анархії і громадянської війни погроми не припинялися. Загальна кількість їх жертв за період 1917–1920 рр. за деякими даними дорівнювали 200 тис. осіб²⁷.

Питання про загальну кількість жертв єврейських погромів залишається дискусійним і понині. Ще більш гострим від самого початку погромних подій було питання про їх основного винуватця: були це більшовики чи український національно-визвольний рух. При цьому беззаперечним є факт, що одну з найкривавіших сторінок у літопис єврейських погромів вписала Добровольча армія під командуванням А. Денікіна під час окупації нею України у 1919 р.

Формально антисемітизм не був офіційною політикою денікінського уряду. Більше того — українські євреї покладали надії на Добрармію як на силу, що зможе встановити «тверду владу» і знищити більшовицький режим. Проте дуже швидко їм довелося переконатися, що від нової влади можна очікувати лише найгіршого.

Погроми почалися відразу після вступу Добровольчої армії на територію з переважаючим єврейським населенням. Після цього відбувалося не лише поширення ареалу погромів — по мірі того, як Добровольча армія просувалася вглиб України, але вони ста-

вали дедалі більш жорстокими. Зокрема, дослідники погромів, що чинилися білогвардійцями, виділяють такі три періоди:

1. Період, так званих, «тихих» погромів (червень–липень 1919 р.) — Харківська, Катеринославська губернії. Характеризувався безперервними нападами з метою пограбування і насильством.

2. Період масових погромів (липень–серпень 1919 р.) — частина Полтавської, Чернігівської, Київської губерній. Поряд з грабунками відбувалися почасти підпали і окремі вбивства.

3. Період різанини і кривавих погромів (вересень–жовтень 1919 р.) — Київська, Чернігівська губернії²⁸.

Щодо причин, чому «шляхетне воїнство» заплямувало себе кривавою різаниною, то розглядати їх необхідно в комплексі. Насамперед, це традиційний російський великодержавний антисемітизм, який в умовах війни, що розмивала законодавчі і моральні норми цивілізованого людського співжиття, нічим не стримувався і набирав найбільш жорстоких форм.

Антисемітські настрої великою мірою живилися переконанням, що євреї підтримують більшовиків — отже, вони самі тим самим накликали на себе помсту. А ставлення білогвардійців до єврейського населення як до ворожого обумовлювало і такий закономірний крок, як відверте посягання на майно цих «ворогів». Тим більше, що за відсутності достатнього забезпечення солдати і офіцери Добровольчої армії переходили на «самозабезпечення», задовольняючи за рахунок євреїв жадобу наживи.

Отже, злочини білогвардійців в Україні були започатковані повсюдними грабунками. Збереглися численні документальні свідчення — скарги представників єврейського населення, поліцейські донесення, що показують як масштаб, так і форми злочинних дій. Загони вояків чинили напади на вулицях та вдиралися в будинки та магазини з метою пограбування. Особливо поширеним було вимагання, а також взяття заручників. Нерідко мали місце напади на залізницях.

Звертання єврейського населення до денікінської адміністрації та військового керівництва зі скаргами практично не

мало ніяких наслідків. Слідство, якщо і не обмежувалося лише констатацією факту, велося формально, а до встановлення і покарання винних справа взагалі не доходила. Нічого не дала і апеляція єврейських общин до А. Денікіна. Вислухавши скарги депутації, головнокомандуючий поскаржився, що від непевних людей, які є в складі армії, важко чекати доброго. Щоправда, тоді ж, у серпні 1919 р., був виданий наказ головнокомандуючого, де говорилося про «окремі випадки безплатних реквізицій у населення» та було наказано складати акти про такі випадки²⁹. Цей пункт наказу справді виконувався, але далі складання актів справа не просувалася.

Подекуди єврейські громади та окремі особи вдавалися до такого способу самозахисту, як плата офіцерам «за охорону» та виплати контрибуцій на користь армії. Інколи це допомагало врятуватися від посягань на життя та майно, але часом не могло врятувати від погрому. Тож значна частина єврейського населення бачила для себе єдиний вихід — залишати свої домівки і втікати, в тому числі за кордон.

Повсюдні пограбування і підпали, що в перші місяці окупації України супроводжувалися ще нечисленними вбивствами, восени 1919 р. переросли у масове кровопролиття. У вересні білогвардійці вчинили один з найкривавіших погромів того часу — у Фастові. Він тривав 6 днів і забрав життя більш ніж 600 євреїв. Погромники розграбували велику кількість будинків і торговельних приміщень. Багато з них було спалено³⁰.

За фастівським погромом слідували інші, в яких також гинули десятки і сотні євреїв, а тисячі лишалися без даху над головою. Погромна хвиля охопила не лише невеликі містечка, такі як Сміла, Гостомель, Борзна і багато інших, але й не минула і великі — Київ, Катеринослав, Черкаси. Особливо жорстокими стали погроми під час відступу Добровольчої армії. Змушені залишати Україну, білогвардійці тамували гіркоту поразки знуцанням над мирним єврейським населенням. Звинувачення євреїв у більшовизмі, активному співробітництві з більшовиками, яке завдало «удар у спину» Добрармії, висувалося як основний

аргумент при масових розправах з членами єврейських общин — від немовлят до глибоких стариків. Безчинства солдат відбувалися при повному невтручанні офіцерів, що фактично було мовчазною згодою на погромні дії. Лише повернення в Україну радянської влади суттєво змінило становище єврейства.

Чисельною групою представників національних меншин були поляки. Але, скажімо, на відміну від євреїв, які довгий час осіло проживали на Україні, вона мала суттєву особливість. Кількість поляків в Україні значно зросла в період Першої світової війни за рахунок біженців з Королівства Польського і Галичини, де проходили головні бойові дії Західного фронту царської армії. За неповними даними в середині 1917 р. в Київській, Катеринославській, Харківській, Чернігівській, Полтавській, Волинській, Херсонській та Подільській губерніях проживало понад 250 тис. поляків-біженців. Найчисельніша польська колонія була у Києві. Влітку 1917 р. вона становила майже 150 тис. чоловік. Кількість цих колоній зросла також за рахунок робітників, які прибули з Королівства Польського в Україну разом з 31 евакуйованим промисловим підприємством. У Харківській губернії налічувалося 12 таких підприємств, у Катеринославській — 8, Херсонській, Чернігівській — по одному, у містах Полтаві, Бердянську, Одесі — також по одному. Найбільшими з них були заводи «Герлях і Пульст» у Харкові, «Берман і Шведе» в Олександрівську, «Рудського і К^о» в Катеринославі, «Прушковського» в Ново-Слов'янську, «Борковського» в Чугуєві, Варшавська суднобудівна верф у Києві. Там працювали великі групи польських робітників. Значна кількість польських робітників була зайнята на чотирьох скловарних заводах Одеси, в залізничних майстернях. На суднобудівних заводах та інших підприємствах Миколаєва працювали понад 1 тис. поляків³¹.

Поляки й українці зустріли ХХ ст. розділеними поміж чужими державами, пригнічені ними, але нескорені духом, сповнені віри на відновлення власної державності. З дитинства полякам у сім'ї, костюлі, школі прищеплювалося почуття

«польськості». Поляки, на відміну від зрусифікованих українців повніше виявляли не так класову, як національну солідарність, що дозволило їм пізніше не лише відновити національну державу, але й захистити її. Ця солідарність базувалася на твердому фундаменті ідентичності, національної ідеї та патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру.

В умовах бездержавності, національного пригноблення, що його зазнавали українці і поляки в Російській імперії, сформувався розуміння необхідності спільних дій за національне визволення. Попри певні розбіжності в поглядах та орієнтаціях, поляки, як і українці, мали однакову ключову мету — скористатися умовами і наслідками Першої світової війни та народстанням загальної політичної кризи в обох імперіях для національного визволення і відновлення Польщі та України як самостійних держав. Лише це змогло стати гарантом національного відродження й утвердження ідентичності обох народів, захисту їх прав і свобод. Однак шляхи та методи досягнення цієї мети, модель майбутніх держав, їх кородони і характер уявлялися по-різному. Водночас інтереси поляків і українців збігалися в головному, у ставленні до імперій, в розумінні тієї істини, що лише їх розпад відкріє можливості для національного визволення та державотворення.

В середовищі полонії український визвольний рух мав численних і щирих прихильників. Л. Василевський, один із відомих польських діячів і засновників Польської партії соціалістичної (ППС), один з розділів своєї праці «Україна і українська справа» (1911 р.) розпочинає словами, які чи не найкраще ілюструють його позицію: «З того, що російські українці репрезентують сьогодні ще дуже слабкий рух — слабкіший не лише від польського руху, але навіть вірменського, грузинського чи латвійського, з того, що ще досить довго вони будуть займатися закладанням фундаментів своєї майбутньої національної політики — не впливає, принаймні, що українським рухом можна нехтувати»³². Л. Василевський так бачить концепцію відродження української

державності: «Ідеал, до якого мусить прагнути кожний нормальний народ — ідеал національної незалежності, може бути реалізований тільки через унезалежнення російської України. І, рано чи пізно, цей ідеал мусить стати суто практичним гаслом українського національного руху... Життєва практика вкаже на яловість тупого опортунізму, вже шириться й не перестане ширитися переконання про необхідність політичної боротьби, а неминуче банкрутство ілюзій щодо безхмарного майбутнього народів Росії зробить решту. З хвилиною коли прагнення України до незалежності стане програмою широкої української демократії, надійде й момент, який полегшить врегулювання польсько-українського питання»³³. Отже, Л. Василевський займав цілком чітку позицію щодо українського національного руху, підтримував ідею українського державотворення, яке бачив в «унезалежності російської України». Більш того, навіть можливість врегулювання тяглого історичного протиборства між поляками й українцями вбачав в умові існування незалежної України. І, зрозуміло, й Польщі. Останнє дозволяє сформулювати важливу тезу, прийнятну не тільки в контексті українсько-польських стосунків: безконфліктне співіснування народів можливе лише за паритетних базових передумов. Перш за все — власної державності.

Осінні події у Києві 1917 р., пов'язані з проведенням З'їзду народів Росії, більшовицьким переворотом в Петрограді, проголошенням III Універсалом утворення УНР, стали своєрідним іспитом для польської, як і для інших впливових у політичному житті країни етнонаціональних груп, у ставленні до української державності. На відкритті З'їзду народів Росії Р. Кноль від імені ПДЦ заявив, що поляки, як прихильники самостійної польської держави, участі у з'їзді не візьмуть. Він підкреслив, що польський народ ніколи не піде зі зброєю в руках проти свободи народів федеративної Росії, а в Україні, де поляки є в меншості, вони підтримуватимуть прагнення до автономії українського народу³⁴.

Представник ППС (лівиці) К. Лукашевич у заяві від своєї партії повідомив, що вона приєднується до революційного руху

української демократії, оскільки остання майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України³⁵. Отже представники лівих, уособлювали польський революційний рух, підтримували ідею проголошення державності України, а тому схвально сприйняли III Універсал у тих частинах, що стосувалися проголошення УНР та надання польському народу в Україні національно-персональної автономії для забезпечення прав і свобод у справах національного життя. Разом з тим, негативною була реакція польських партій на задекларовану III Універсалом ліквідацію права власності на землю, передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу. При голосуванні Універсалу на Малій раді В. Рудницький утримався, мотивуючи це своєю незгодою з вирішенням аграрного питання, і склав повноваження члена Центральної Ради. Подібну позицію зайняли М. Міцкевич, І. Волошиновський — член губернської земської управи, ряд інших представників польської громади, що працювали в низових структурах влади. Протест проти відокремлення землі від рук власників підписали всі польські організації, наголошуючи на тому, що це матиме фатальні наслідки для України, зачіпає інтереси тисяч людей, пов'язаних з хліборобством. У заяві-протесті підкреслювалось, що така аграрна реформа нанесе шкоду порозумінню з найближчим сусідом. В ній, зокрема підкреслювалось: «З огляду на те, що земельна реформа на Україні, касуючи приватну власність на землю тим самим руйнує економічні підвалини життя великого числа поляків, здавна осілих на Україні, існування котрих через особливий склад польського громадянства на Україні економічно було тісно зв'язане з польською буржуазією ППС домагається: а) щоб при вирішенні земельної справи було взято на увагу ці особливі обставини польської людності на Україні та щоби було забезпечено існування і можливість знайти працю всім, хто матиме шкоду від земельної реформи; б) щоби в рівній мірі наділено було землею як місцеву польську трудову людність на Україні, так само і тих поляків-виселенців, що забажають лишитись громадянами України»³⁶. Натомість ППС-лівиця на засіданні 12 ли-

стопада 1917 р., підтримавши Універсал в цілому, зажадала від Центральної Ради матеріальної допомоги польським культурно-освітнім товариствам, утримання польських біженців, надання землі всім полякам, які виявлять бажання залишитись громадянами України³⁷. Негативна реакція поляків на аграрну частину Універсалу переносилась на оцінку акту в цілому і позначалась на їх ставленні до УНР, що зумовлювалось, насамперед, їх економічними інтересами. Тут варто нагадати, що в руках польських великих і середніх землевласників Київщини, Волині та Поділля знаходилась половина усіх земель³⁸.

Але разом з тим, слід погодитися з думкою Д. Дорошенка, що «поляки в 1917 р. були властиво одинокою національною групою в Україні, яка вповні усвідомила своє меншинове становище і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками — Центральною Радою й Генеральним Секретаріатом — захистити свої національні й соціальні інтереси, як окрема національна меншість»³⁹.

Більш конфліктною стала ситуація в період Директорії. Існування посад міністрів у справах російської і польської національних меншин бачилося голові Директорії передчасним. Адже росіяни в Україні усвідомлювали себе представниками російських державних інтересів, а не звичайними лояльними громадянами України; відносно розбудови польської автономії, то, як вважав В. Винниченко, попередньо слід було б дочекатись врегулювання прав української меншини у Польщі.

На наш погляд, зволікання Директорії відновити національно-персональну автономію для польського населення УНР можна пояснити такими основними причинами. По-перше, в цей час йшла боротьба між армією УНР та польською армією за Західну Волинь. Крім того, на теренах Галичини тривали воєнні дії між Українською Галицькою армією та збройними силами Польської держави. По-друге, частина польської спільноти Правобережної України активно включилась в процес відбудови польської державності, а дехто прямо сподівався на приєднання Поділля та Волині до Польської держави. Так, у січні

1919 р. в селах Фельштин, Куріївка Проскурівського повіту Подільської губернії озброєне місцеве польське населення виступило проти УНР. Щоправда, висланий військовий загін швидко і безкровно нейтралізував цей виступ. Було заарештовано 16 чоловік⁴⁰. Польські кола ставили перед собою завдання — поставити під сумнів право українського народу на Правобережну Україну. При цьому українці трактувалися тільки як «дикуни» та «гайдамаки». Серед місцевого селянства безкоштовно поширювалась членами товариства література, яка «обґрунтовувала» права Польщі на Волинь та Поділля. Характерно, що подібна позиція поділялась не тільки консервативними польськими діячами, а й демократичними колами⁴¹. Деякі з них у свій час підтримували УНР, але після відновлення польської незалежності змінили свою позицію щодо самостійної України. В цих умовах створення польського міністерства, інших органів самоврядування могло б бути легальним прикриттям для проведення агітаційної антиукраїнської роботи. По-третє, Директорія та інші українські державні інституції повинні були рахуватись із настроями українських політичних партій та громадськості, де переважали у цей час антипольські погляди.

Розглянемо матеріали лише кількох тодішніх часописів, що значною мірою віддзеркалювали тодішні суспільні настрої. У виданні Подільської губернської народної управи часописі «Село» було вміщено велику статтю «Гайдамаччина». У ній ідеалізувались гайдамаки, а вся провина за кровопролиття повстань 1734, 1750, 1768 років покладалась виключно на польських магнатів, шляхту, католицьке духовенство⁴². У листку інформаційного бюро армії УНР «Новини», що виходив у Жмеринці, 14 лютого 1919 р. було надруковано допис «Поляки на Україні», що давав різко негативну оцінку польській спільноті України. Зокрема, стверджувалось, що місцеві польські поміщики вживають усіх заходів для того, щоб повернути всю страчену землю. Одні з них сподівалися на підтримку країн Антанти, десант якої в цей час висадився на Півдні України і мав свою базу в Одесі, інші — шукали допомоги в Польщі. На

думку редакції часопису, більшість польських поміщиків залишалися в Україні і своєю «нечесною і підпільною роботою намагаються внести рознь в нашу народну армію та народну владу, щоб розбити нас на фронтах, а відтак загарбати знову наші землі»⁴³. Загалом друковані часописи армії УНР відзначилися найбільш яскраво вираженим антипольським спрямуванням. Позиція військових в умовах анархії та «отаманщини», яка розквітала в Україні за доби Директорії, мала надзвичайно велику вагу, і її не могли не враховувати члени Директорії та уряд.

Протягом першої половини 1919 р. діяльність Директорії проходила в надзвичайно несприятливих умовах. Вона змушена була переїжджати з місця на місце, прийняті нею закони функціонували лише на обмеженій території або взагалі не виконувались.

Певна стабільність мала місце лише в часи так званої Кам'янецької доби Директорії УНР (червень–листопад 1919 р.), коли Кам'янець-Подільський на деякий час став головним державно-адміністративним центром УНР. Тоді було видано низку законів, що стосувались розвитку єврейської національно-персональної автономії, однак щодо автономії для польського населення України ніякої згадки не було. Часописи УНР і далі продовжували друкувати антипольські матеріали. Так, в урядовому «Віснику УНР» від 17 липня 1919 р. було вміщено замітку «Польський імперіалізм і Україна». У ній говорилось про те, що Польща ніколи не ставилася прихильно до України, стверджувалося, що польська спільнота мріє про «Велику Польщу» від «моря до моря», а дехто з поляків виступав за необхідність приєднання Кам'янець-Подільського до Польщі⁴⁴.

Проте незабаром зміст українських часописів дещо змінився. Можна допустити, що це було пов'язано з тим, що, починаючи від серпня 1919 р., Головний отаман військ УНР і голова Директорії С. Петлюра разом зі своїми найближчими однодумцями під впливом зовнішньополітичних невдач робить спроби порозумітись з керівництвом Польщі. Він звернувся з особистим листом до Ю. Пілсудського, в якому обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму.

27 серпня 1919 р. Головний отаман УНР у виступі перед українським військом підкреслив: «Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунт самостійності нашої республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого не залежного життя»⁴⁵. Звідси можна зробити висновок, що голова Директорії пропонував польській спільноті Правобережної України, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб.

Члени уряду почали частіше прислуховуватись до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О. Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився за необхідність розширення принципів демократії та національної автономії⁴⁶. Тим самим він натякнув на можливість відновлення і польської автономії.

Ставлення тодішнього українського уряду соціал-демократа І. Мазепи до польської спільноти яскраво характеризує зміст статті «Україна і Польща», опублікованій офіційним часописом УСДРП. У ній давалася дещо відмінна від попередніх характеристика польської спільноти України. Зокрема, повідомлялось, що «серед польського панства є прихильність до А. Денікіна, бо соціальна програма цього генерала приємніша для польських магнатів. Але маси польської демократії без сумніву ставляться вороже до єдиної Росії». На думку проводу УСДРП, цілком можливий був союз польських політиків з поміщиками-росіянами для повалення української державності. «В цей момент, — зауважила газета, — було б повним божевіллям намагатись повернути Галичину. Це призвело б до війни на три фронти: з більшовиками, з А. Денікіним та Польщею. На наш погляд, необхідно порозумітись з Польщею. З огляду політичного моменту недопустимим є «задирання» Польщі...», — такий висновок робить редакція урядової української партії⁴⁷.

Військові та зовнішньополітичні невдачі військ УНР призвели до того, що в листопаді 1919 р. більша частина України була оку-

пована військами армії А. Денікіна. Деякі райони Західного Поділля та Волині за погодженням з урядом УНР опинилися під контролем польської армії. В Кам'янці-Подільському головноуповноваженим уряду УНР у відносинах з польською владою залишився І. Огієнко — ректор місцевого університету, відомий український вчений, пізніше чільний діяч УАПЦ. Однак реальної влади він не мав: її здійснювала польська військова адміністрація.

У цих умовах активізувалась місцева польська громада. 3 січня 1920 р. представницька делегація поляків Кам'янець-Подільського повіту на чолі з доктором В. Зеленським від імені широких верств польського населення (поміщиків, ремісників, хліборобів) передала керівнику Польської держави Ю. Пілсудському звернення, в якому містилася щира подяка за те, що польська армія «визволила наш старий Кам'янець від большевиків та анархії». Говорилось про те, що польська громада потерпіла багато кривд та утисків від різних урядів, тому всі поляки, багаті і бідні, поміщики, ремісники, сільські господарі прагнуть відновлення «великої могутньої Польщі». У заяві також містилася пропозиція, щоб Кам'янець-Подільський і надалі залишався польською фортецею Речі Посполитої. Крім того представники польської громади пропонували, щоб їх включили до місцевої цивільної влади⁴⁸. Через кілька днів, йдучи назустріч цим побажанням, польською владою бургомістром Кам'янця-Подільського було призначено активного члена польської громади А. Шульмінського⁴⁹.

Отже, незважаючи на те, що Директорія та український уряд не заважали, а подекуди і сприяли процесу відродження польських освітніх та культурницьких закладів, вони не змогли здобути авторитет серед місцевих поляків. У першу чергу через нездатність припинити грабунки, організувати більш-менш дієву систему влади, що так було потрібно і українському і польському загалу. Польських поміщиків, зокрема, ніяк не влаштували аграрні перетворення українських урядів та нездатність Директорії навести елементарний порядок.

Початок 1920 р. характеризувався новим загостренням відносин між польськими військовими частинами та українськими

урядовцями, частину яких було звільнено з роботи. До того ж від деяких польських посадових осіб часто лунали заклики про необхідність приєднання Поділля до Польщі. У зв'язку з цим голова Директорії УНР С. Петлюра 22 січня 1920 р. надіслав Ю. Пілсудському меморандум, у якому пропонував «поправити ті помилки, які досі зроблені польськими військовими властями на Поділлі і які, коли їх не усунути надалі, а наслідків від них тепер же негайно не ліквідувати — матимуть фатальне значення для України і відбиватимуться негативно на спокої і ладу суспільного Польського Панства»⁵⁰. Деякі заходи польським керівництвом було вжито. Питання про приєднання Поділля до Польщі на вищому та місцевому рівні ніхто вже не висував.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Вдалося визволити від радянської влади майже всю Правобережну Україну. Українські поляки сприйняли прихід польської армії як довготривале явище. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі і закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих ними тимчасово теренах. Тож, якщо польське населення, говорилося у наказі, хоче врятуватися від нового нашествия більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, «воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на творення української державності і українського війська, створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд»⁵¹.

Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція польської дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що, польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та армії. Проте вона була переконана, що існують підстави для державницького існування УНР за умови широкої опори на Польщу

Наступні події показали, що С. Петлюра та Ю. Пілсудський так і не змогли переконати в доцільності цього союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим чинником ні в Україні, а ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових загонів більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання так і не сталось⁵². Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну.

У жовтні 1920 р. Ю. Пілсудський змушений був відмовитись від своєї підтримки незалежної УНР, підписавши з більшовиками перемир'я. С. Петлюра деякий час ще сподівався на продовження боротьби. Українським збройним силам вдалося ненадовго повернути частину Поділля. Окремі державні інституції УНР переїхали знову до Кам'янця-Подільського.

31 жовтня 1920 р. у місті зібралися загальні збори місцевого польського населення. В. Зеленський, який свого часу домагався приєднання Поділля до Польщі, у нових умовах таким чином сформулював головні завдання польської громади: об'єднати польську громаду Кам'янця-Подільського та повіту, брати активну участь в роботі місцевих державно-адміністративних органів УНР, сприяти уряду УНР у наведенні правопорядку. Крім того, він закликав поляків взяти найактивнішу участь в організації польського товариства на всій території УНР, сприяти українській владі в боротьбі проти більшовиків, створивши польський військовий загін у Фридрівцях поблизу Волочиська⁵³. Проте цей заклик вже не мав великого значення. У середині листопада 1920 р. до Кам'янця-Подільського увійшли військові частини Червоної армії, а наприкінці цього ж місяця уряд УНР виїхав до Польщі.

Стосовно німецької національної меншини, то для неї завершення гетьманської доби відбилося погіршення становища. Протекціоністська політика державної влади та захист окупаційних військ перетворилися в нових умовах на негативний чинник для німецьких колоністів. Вороже ставлення суспільних сил, які підтримували Директорію, до гетьманського режиму і його

опори-німецько-австрійських військ-відбилося і на колоністах. Українська влада не мала можливості захистити їх від насильства з боку отаманів великих і малих повстанських загонів, які в умовах анархії уособлювали єдину реальну владу — право сильного.

Події воєнних часів, часті зміни влади далися взнаки на економічному благополуччі німецьких колоній, що вже не були, як раніше, багатими. Та здебільшого німецькі колоністи залишалися досить заможними. Що і визначало їх взаємовідносини з радянською владою. Політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів радянської влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації та інші подібні заходи сформували у колоністів стійке вороже ставлення до радянської влади. Повсюдні зловживання її представників, одні з яких проводили безсистемні контрибуції від надміру старанності, інші задовольняли особисті інтереси шляхом поборів, загроз і вимагань, самочинні реквізиції і відверті грабунки червоноармійців ще більше загострювали ситуацію. Не можна сказати, що в більшовицькому партійному керівництві, особливо серед німецьких колоністів, не було розуміння її вибухонебезпечності. Німецькі комуністи зверталися до іноземної Колегії з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань⁵⁴.

Як вже зазначалося, німецька національна група в Україні відзначалася як значною чисельністю, так і виразними національними особливостями. Загалом німецьке населення концентрувалося на півдні України⁵⁵. Традиційно багаті німецькі колонії з високорозвинутим господарством, притаманним їм життєвим укладом, високим рівнем культури (значно вищим, ніж в середовищі оточуючого українського і російського населення) існували, так би мовити, значною мірою у «власному просторі», майже не піддаючись асиміляції. Між ними і навколишніми українсько-російськими селами існував певний національний антагонізм, що виростав на ґрунті економічних відносин між німцями-землевласниками та незаможними прощарками зазначених сіл, які постачали найману робочу силу в німецькі фермерські господарства та орендували землю.

Об'єднавчі тенденції в середовищі колоністів мали наслідком створення незабаром після повалення царизму спілки німців-колоністів Чорномор'я, яка входила до складу Всеросійської організації німців. Провідну роль в цьому об'єднанні відігравали німецькі колонії Одещини. Центральний Комітет спілки колоністів Чорномор'я наголошував на аполітичності організації і виключно національному характері її завдань⁵⁶. ЦК підлягали і загони самооборони, до створення яких в німецьких колоніях спонукали сповнені погромів, грабунків та спустошень умови громадянської війни. У створенні загонів, їх озброєнні та військовому навчанні діяльну участь ще у 1918 р. брали австро-німецькі війська, що окупували Україну.

Співробітництво німецьких колоній з окупаційними військами призвело до подальшого загострення міжетнічних відносин, і національна ворожнеча, що накопичилася за період окупації, спалахнула з новою силою. Німецькі колонії стали об'єктом нападів і грабунків з боку загонів українських селян. Вороже ставлення Директорії і тих суспільних сил, які вона уособлювала, до гетьманського режиму та його опори — німецьких військ, відбилася і на опікуваних цими військами колоніях, яким довелося пережити в січні 1919 р. тяжку реквізицію⁵⁷.

Події воєнних років, часті зміни влади суттєво далися взнаки на економічному благополуччі колоній, та в основній кількості німецькі колоністи залишалися заможними. Політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації, арешти сформували у німців почуття ворожості до радянської влади, а повсюдні зловживання її представників, самочинні реквізиції і відверті грабунки, до яких нерідко вдавалися загони червоноармійців, ще більше загострювали ситуацію.

Не можна сказати, що в керівництві КП(б)У, особливо серед німецьких комуністів, не було розуміння вибухонебезпечності ситуації. Німецька група КП(б)У зверталася в іноземну колегію з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань⁵⁸. Подекуди становище розуміли і на місцях.

Так, німецька група КП(б)У в Миколаєві, почавши свою діяльність з агітаційної роботи, пересвідчилася, що першочерговим є все ж вирішення нагальних практичних завдань і переорієнтувалася головним чином на розв'язання таких питань, як незаконні контрибуції, реквізиції, арешти колоністів тощо⁵⁹.

Проте окремі намагання поліпшити становище не могли реально змінити його на краще. Німецькі комуністи активно провадили агітаційну діяльність, намагалися створювати в колоніях Ради, комбіді. Особливо відзначалася діяльністю в цьому напрямі одеська група. Нею був ліквідований Центральний Комітет спілки німецьких колоністів і закрита їх газета. Члени групи постійно виїжджали в колонії з агітаційними заходами та з метою створення Рад.

Але комбіді в німецьких колоніях практично не було з кого створювати через малочисельність німців-бідняків; Ради, там, де їх і вдавалося організувати, ледь трималися; комуни німецькі колоністи не сприймали. Між ними і радянськими військами постійно відбувалися конфлікти і збройні сутички, поки, нарешті, влітку 1919 р. німецькі колонії на півдні України не охопило повстання.

Повстання тривало впродовж липня-серпня 1919 р. Воно відбувалося під гаслом захисту національних інтересів. Завдяки завчасно проведеній організації та зв'язку між колоніями повстання швидко, в лічені дні охопило німецькі поселення Одещини. У ньому взяло участь близько 20 тис. добре озброєних повстанців. Всім повстанням керувала так звана «Рада десяти», у колоніях були утворені ради оборони, які проголошували мобілізацію і здійснювали керівництво на місцях.

Поштовхом до повстання став не лише конфлікт німців-колоністів з радянською владою, а й їх намір підтримати наступ армії А. Денікіна. Дослідники тих подій, С. Коган і Н. Межберг, писали з цього приводу: «Керівники повстання гадали, що їм пощастить з'єднатися з тими частинами Добрармії, які наступали на Одесу. Ось чому вони й вибрали для повстання кінець липня, коли денікінська армія була вже під Херсоном»⁶⁰. Зали-

шилися свідчення того, що офіцери Добровольчої армії безпосередньо брали участь у керівництві повстанням. Про необхідність «всебічно підтримувати Добровольчу армію» заявляв і керівник ЦК союзу колоністів (діяльність якого була відновлена під час денікінської окупації) Флелляр⁶¹.

Повстання німців-колоністів проти радянської влади відбувалися не лише на Одещині. В своїх спогадах «Революційна боротьба в Миколаєві» Я. Ряппо описує повстанський рух на Миколаївщині, що особливо пожвавився під час наступу А. Денікіна. За його свідченням, на чолі численних повстанців, в рядах яких спільно діяли як німецькі, так і місцеві українські та російські селяни, стояли німці-колоністи. Саме вони чинили найбільш упертий опір радянським військам, а під час денікінської окупації активно співробітничали з білогвардійцями⁶².

Окрім запеклих ворогів, радянська влада мала і діяльних прибічників серед українських німців — насамперед в лавах міського пролетаріату. Серед національних груп в КП(б)У німецька була однією з найбільш активних і організованих. Вже невдовзі після утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України при ньому організувався німецький відділ, при ЦК КП(б)У — німецька група. Німецькі групи комуністів діяли, практично, у всіх великих містах України. Основними напрямками їх діяльності було видання і розповсюдження комуністичної літератури, агітаційна і пропагандистська робота серед військовополонених, формування інтернаціональних загонів.

Діяльність німецьких комуністів не обмежувалася рамками суто партійної роботи. Наприклад, Харківська група 16 січня 1919 р. ліквідувала німецьке генеральне консульство (пізніше — австро-угорське) і створила натомість Революційний комітет німецьких та австро-угорських робітників і селян, що перебрав на себе функції консульств. Німецька комуністична група в Києві створила свою робітничо-селянську раду⁶³.

У 1920 р. становище німецьких колоній не зазнало суттєвих змін. Не вщухали грабінницькі напади на них повстанських загонів українських селян, серед яких особливою масовістю і

жорстокістю вирізнялися махновці. Удар по економічній силі німецьких колоній нанесли також розкуркулення, яке в 1920–1921 рр. проходило на півдні України. Внаслідок аграрних перетворень, орієнтованих на зрівняльний поділ землі, у так званих куркульських господарствах у німецьких селах було відібрано в середньому близько 40–45% землі, до того ж кращої⁶⁴. Перерозподіл земель на користь українських селян вніс додаткове напруження в міжнаціональні взаємини.

Зростаюче напруження у стосунках німецьких колоній з радянською владою призвело до нового повстання у червні 1920 р., яке охопило колонії Одеської губернії, насамперед Тираспільського повіту. Розвиток події загалом повторював минулорічний, але масштаб повстання був значно меншим. Повстанці взаємодіяли з армією П. Врангеля, в складі якої були їх спеціальні батальйони і загони самооборони⁶⁵.

Придушення повстанських виступів спонукали німецьких колоністів до встановлення лояльних стосунків з радянською владою. Наприклад, як свідчить політзведення 12-ї армії, страх покарання за минулорічний виступ змушував жителів колонії села Страсбург Одеського повіту вітати радянську владу і не виявляти «холодного ставлення до Червоної армії»⁶⁶.

Очевидно, що досвід подій 1919 р. і початку 1920 р. був врахований обома сторонами, і в другій половині літа 1920 р. можна було говорити про «умиротворення» німецьких колоній на Одещині. Як свідчить звіт про діяльність Одеського губкому за цей період, німецька секція «досягла того що ставлення колоністів до радянської влади стало доброзичливим»⁶⁷. Зрозуміло, наскільки вимушеною була така «доброзичливість», тож закономірно, що серед німецького населення дедалі більше поширювались емігрантські настрої.

У 1920 р. національні комуністичні групи в складі КП(б)У з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської роботи. Діяльність німецьких відділів проходила за такими основними напрямками: агітаційна, організаційна та культпросвітня робота. Наприклад, німецький відділ при Одеському губкомі

КП(б)У, як доповідалося у його зведенні за друге півріччя 1920 р., відряджав у колонії інструкторів, які використовували кожен можливість для влаштування мітингів та лекцій на політичні, господарські та культурно-просвітні теми. Зокрема, за вказаний період було проведено 120 мітингів, 60 жіночих зібрань, 30 зібрань молоді, 25 лекцій. Агітація велася також через газети та інші видання. В Одеському і Тираспільському повітах було створено 19 комуністичних осередків⁶⁸.

Культпросвітня робота, яка не викликала такого несприйняття серед колоністів, як політична, просувалася значно жвавіше. У всіх великих колоніях були організовані культпросвітні гуртки, клуби, бібліотеки, народні будинки, а подекуди — навіть самодіяльні театри.

Роки громадянської війни стали для німецьких колоністів в Україні важким випробуванням. Це був час, коли їх майновий стан, класова та навіть національна приналежність часто бували причиною негативного до них ставлення. Але якщо в умовах війни не завжди вдавалося утримати власні статки, то ставлення українських німців до своєї культури дозволяло їм зберегти національну самобутність за будь-яких умов.

У підсумку можна сказати, що серед багатьох актуальних проблем суспільного розвитку в Україні періоду 1917–1920 рр. є проблеми, виникнення яких пов'язані з поліетнічним складом населення. Історія Української революції 1917–1921 рр. дає чимало прикладів виникнення етнічних конфліктів, які серйозно впливали на суспільне життя. Формування законодавчої бази державної етнонаціональної політики в тогочасному поліетнічному суспільстві мало стати найпершою і обов'язковою умовою етнонаціонального розвитку.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. — К., 1997. — С. 104.

² *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1921. — Т. I. — Доба Центральної ради. — Ужгород, 1932 — Нью-Йорк, 1954. — С. 271.

³ Див.: *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії. — К., 1994. — С. 41.

⁴ Устав клубу русских националистов в Киеве. — К., 1908. — С. 1–2.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 40–41.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 56.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 52.

⁸ *Винниченко В.К.* Зазн.праця. — Ч. 3. — С. 201–202.

⁹ Цит. за: *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини. — Вінніпег, 1961. — С. 187–188.

¹⁰ *Гессен Ю.* Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. — СПб., 1911. — С. 153.

¹¹ *Рефес М.* Зазн. праця. — С. 83.

¹² *Найман О.Я.* Зазн. праця. — С. 89.

¹³ Боротьба (Київ). — 1918. — 3 квітня.

¹⁴ *Іванис В.* Симон Петлюра-Президент України. — Торонто, 1952. — С. 167.

¹⁵ *Гунчак Т.* Зазн. праця. — С. 14.

¹⁶ Там само. — С. 15.

¹⁷ *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми. — К., 1996. — С. 6, 9.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — С. 339. — Арк. 13.

¹⁹ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Далі: Вістник...) — 1919. — Вип. 24. — Ч. 322. — С. 173–174.

²⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 338.

²¹ Там само. — С. 342.

²² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 346.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 3–3а.

²⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Док. і матеріали. — Т. 1. — С. 367–368.

²⁵ Див.: *Гошуляк А.* До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки. Збірник. — К. — ІПіЕНД, 1999. — Вип. 8. — С. 114.

²⁶ *Гунчак Т.* Зазн. праця. — С. 15–16.

²⁷ Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. 2. — С. 23.

²⁸ Див.: *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Деникинський режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. — Харьков, 1996. — С. 10.

²⁹ Див.: *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Зазн. праця. — С. 15–17.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 40. — Арк. 3–6.

³¹ *Білякевич І.І.* Польські інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад на Україні // Український історичний журнал. — 1985. — № 11. — С. 53–54.

³² Цит. за: *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К., 2007. — С. 92.

³³ Цит. за: Там само. — С. 93.

³⁴ Див.: *Реснт О.П., Андрусихин Б.І.* З'їзд поневолених народів. — К., 1994. — С. 19.

³⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 312.

³⁶ Нова Рада. — 1917. — 28 листопада.

³⁷ Див.: Нова Рада. — 1917. — 15 листопада.

³⁸ Див.: *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. — Львів, 1997. — С. 7; *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Зазн. праця. — С. 46.

³⁹ *Дорошенко Д.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 273.

⁴⁰ Робітничка газета. — 1919. — 2 лютого.

⁴¹ *Гай С.* Польський стан посідання // Вісник УНР. — 1919. — 7 лютого.

⁴² Село. — 1918. — 29 листопада.

⁴³ Поляки на Вкраїні // Новини (Жмеринка). — 1919. — 14 лютого.

⁴⁴ Вісник УНР. — 1919. — 17 липня.

⁴⁵ *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 14.

⁴⁶ Робітничка газета. — 1919. — 26 серпня.

⁴⁷ Україна і Польща // Робітничка газета. — 1919. — 9 жовтня.

- ⁴⁸ Трудова громада. — 1920. — 14 січня.
- ⁴⁹ Подольський край. — 1920. — 11 лютого.
- ⁵⁰ *Петлюра С.* Зазн. праця. — С. 194–205.
- ⁵¹ Національні меншини України у XX столітті: історико-правовий аспект. — С. 108.
- ⁵² *Павлюк О.В.* Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал. — 2000. — № 6. — С. 8–9.
- ⁵³ Подольський край. — 1920. — 3 ноября.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 4.
- ⁵⁵ *Гусева С.О., Цобенко М.М.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 46.
- ⁵⁶ *Коган С., Межберг Н.* Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 141.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 7.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 4.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 7.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 149.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 150, 163.
- ⁶² Див.: *Ряппо Я.* Революционная борьба в Николаеве // Летопись революции. — 1924. — № 4. — С. 26–29, 38.
- ⁶³ *Кулініч І.М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969. — С. 67, 68, 82.
- ⁶⁴ *Кулініч І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — С. 213.
- ⁶⁵ *Сергійчук В.* Німці в Україні // Український світ. — 1993. — № 3/12. — С. 60.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. — 1. — Оп. — 20. — Спр. 321. — Арк. 6.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. — 1. — Оп. — 20. — Спр. 321. — Спр. 196. — Арк. 49.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. — 1. — Оп. — 20. — Спр. 253. — Арк. 176–176 зв.